Старий Содба прискакав на своєму перевтомленому конику до міста. Погода була неприємна, як ламська цнота. То сипав сніг, який одразу розпливався брудними калюжами під копитами коня, то починав сікти дрібний дошкульний дощ, що його відганяв рвучкий холодний вітер, безпритульний, як жебрак.

Гори, степи й дороги були сірі й непривабливі, безрадісні, як брама кумирні. Маленький "морі" дряпався крізь цю природу, пробиваючи головою простір. Старому Содбі здавалось, що він не їде, а стоїть у центрі кола, яке обертається навколо його, і що він, мабуть, ніколи не видряпається звідти.

На голові в Содби був теплий хутровий малахай зі шкіри тарбагана, якого він впіймав власноручно, але на тілі був тонкий, обкручений довгим поясом, халат, що вже давно втратив свій первісний колір. Старий Содба промерз і промок до того місця, де в нього, на його думку, знаходиться душа. Тільки вона жевріла ще маленьким теплим вогником у тілі Содби.

Він прискакав до міста, коли йому здавалось, що вже й душа в ньому замерзає. Але Содба ще знайшов у собі сили подбати за перевтомленого "морі" і поставити його в затишний куток, де б не мочив дощ і не так хльостав вітер.

Содба був хамджилга — кріпак колись великого князя Уйдзін-гуна. Своїм станом кріпака він мало чим відрізнявся від звичайного бідняка арата. В його кріпацькі обов'язки входило іноді повартувати в ставці князя, поїхати куди-небудь з дорученням або перегнати князеву худобу на нове пасовисько, коли князь чомусь не міг цього зробити сам. Обов'язки старого Содби були невеликі і зовсім не обтяжували його.

Він був лише номінально кріпак князя Уйдзін-гуна, а справді був навіки обплутаний боргами раб торговельної китайської фірми Да Шен-ку, яким, до речі, був і його князь, хоч він і мав найбільший титул гуна.

Подорож Содби за сотню верств до міста була зв'язана із справами фірми Да Шен-ку, якої боржником він був ще змалку, як спадкоємець.

Не оглядаючись на облуплені сірі будинки, не відчуваючи жаданого настрою, що він, мовляв, у місті, яке завжди вабить провінціалів, Содба, зіщулившись од вітру, байдуже й безнадійно штовхнув двері до крамниці й увійшов до приміщення, як входить кожна людина туди, де її ніщо добре не чекає.

В обличчя Содбі, що нагадувало зморщений корінець засохлого дерева, ударив теплий дух приміщення, вогкий і смердючий від пари, що йшла від мокрих халатів відвідувачів, од шкіри забруднених чобіт — гутулів, від наїдків і від ханшину, від того, чим частував своїх боржників прикажчик фірми Да Шен-ку — спритний і відданий справі гендляр, літній китаєць Хо Шу-лін.

Содба обтрусився од дощу, як пес, що допіру виринув із річки, і пішов до рундука.

Крамниця фірми Да Шен-ку мала поруч два відділи. В одному видавали крам і записували борги, а в другому, віддаючи данину монгольській традиції гостинності, безкоштовно частували чаєм приїжджих і споювали ханшином, щоб у першому відділі можна було приписати ще кілька баранячих шкір до довгого переліку боргів простодушних покупців. Такий простенький, на перший погляд, конвейєр давав геніальні, в торговельному розумінні, наслідки.

Прикажчик Хо Шу-лін привітно вітав кожного боржника. Що більший був борг покупця, то й відповідно більша була привітливість Хо Шу-ліна. Він лише удавав із себе байдужого до випадкових покупців або до тих, у

кого борг був невеликий. Через це малі боржники несамохіть відчували свою провину перед Хо Шу-ліном і, щоб здобути його приязнь, мусили самі влізти в пастку. Тм було навіть ніяково й прикро, що інші покупці користуються з такої Хо Шу-лінової пошани.

Хо Шу-лін, побачивши старого Содбу, навіть вийшов із-за рундука йому назустріч. Приязно посміхаючись, Хо Шу-лін мало не обійняв старого Содбу.

— Давненько не бачились ми з тобою, Содбо! Яким це вітром тебе занесло, якому богові дякувати! Невже в нашій філії не вистачило товарів, що ти був змушений у таку негоду пертись до міста? Ай-яй-яй!

Та Содба навіть не посміхнувся на цю привітливість. Його обличчя було байдуже, як у старого бронзового будди. Содба вже чудово знав ціну цій привітливості, і вона лише лякала його, а не зворушувала.

— У вашій філії підмокла сіль! — збрехав Содба, навіть боячись згадувати про справжню причину приїзду.

— Що ти кажеш, Содбо?!

— Крім того, я маю доручення від князя Уйдзіна...

— Справи потім, Содбо! Відпочинь спочатку! Просохни, зогрійся! Чжане, — звернувся Хо Шу-лін до молодого китайця, що метушився по крамниці, обслуговуючи відвідувачів, — почастуй Содбу як слід!..

І Хо Шу-лін метнувся до другого монгола, що допіру ввійшов до крамниці.

Старий Содба як був у мокрому халаті, так і сів на стілець коло маленького столика. Він почував, що справді втомився. До того ж його

хвилювала думка, чи вдалася його брехня з підмоклою сіллю та чи дасть якісь наслідки ця каторжна подорож до міста.

Незабаром його халат став теплий і почав випаровувати пару, що пахтіла кінським потом і баранячим салом.

Становище монгольського хамджилги та арата було важке. Крім того, що їх визискували власні князі та лами, вони всі були рабами китайських купців.

Китайські торговельні фірми цілою мережею своїх маленьких філій охопили всю Монголію. Вони навіть пролізли в найглухіші кутки зі своїми переїзними юртами-крамничками.

Продавців китайських фірм у Монголії набирали лише з китайців, що були завезені до Монголії ще змалку. Всі ці прикажчики чжани, суни та ліни за вислугу років та за старання одержували певні відсотки цілого паю підприємства й могли сподіватись коли-небудь стати його повноправними учасниками. Це обумовлювало виключну старанність та собачу відданість прикажчиків своїм хазяям.

Уся діяльність китайського гендлювання в Монголії ґрунтувалась на системі продажу в борг. Китайці намагались не продавати за готівку, а відпускали крам у борг, щоб за нього потім сплачували вівцями, вовною й іншими продуктами скотарства.

Старий Содба за своє довге життя добре вивчив на власній шкурі всю раціональність такого гендлювання. Він знав, для чого частують ханшином легковірних покупців. Кожна випита пляшка виростала в довгий перелік боргів. А сп'янілого покупця віддані хазяям прикажчики обмірювали й обважували, нагороджуючи за великі гроші непотрібним і кепським крамом.

Та Содбі було вже байдуже. Він з охотою їв і пив ханшин, який йому приніс послужливий Чжан. Плекаючи в серці маленьку помсту, старий Содба зогрівав своє тіло й невибагливу душу. Помста полягала в тому, що Содба чудово знав, що жодної вівці вже не дістанеться Хо Шу-лінові.

Навесні, коли після суворої зими господарство монголів перебувало в найважчому стані, до боржника приїжджало п'ятеро або шестеро прикажчиків, вимагаючи сплатити борг, і жили вони на його утриманні доти, доки він не відкупався від своїх ненажерливих гостей сплатою частини боргу й обіцянкою решту сплатити пізніше, але з нарахуванням нових відсотків.

Це повторювалося щовесни, і боржник потрапляв навіки в ярмо.

Щороку торговельна фірма брала в нього за самі відсотки всі лишки його господарства, залишаючи тільки таку кількість худоби, яка потрібна, щоб прогодувати боржника та щоб він міг у наступному році сплатити відсотки. Коли боржник помирав, борг переходив до його спадкоємців. Коли боржник відмовлявся платити, на допомогу купцям приходила адміністрація зі своєю тюремною інквізицією. На випадок фізичної неможливості стягнути борг із монгола, за нього розплачувалось усе населення хошуна, зв'язане круговою порукою.

Але старий Содба не журився. Цієї весни з нього купці нічого не стягнуть. А хошун як собі хоче. Коли іншим монголам ще не остогидло платити свої й чужі борги, хай платять, а коли не хочуть платити — хай виженуть китайців.

Содба поїв і почував себе чудово, тепер він міг позмагатися з Хо Шу-ліном.

Содба приїхав до міста, звичайно, не тому, що в філії підмокла сіль. Справа була складніша. Прикажчик філії, знаючи, що господарство Содби вже не являє жодної цінності, відмовився видати йому в борг

плитку пресованого чаю, а без чаю ні Содба, ні його князь Уйдзін-гун не могли обійтися. Все завдання полягало в тому, чи знає вже про це Хо Шу-лін. Содбі треба було випередити кур'єра філії, тому він і поїхав у таку погоду до міста, не шкодуючи ні себе, ні коня.

Плитка пресованого чаю коштує вісім цин. Коли її взяти в борг, то потім за неї треба віддати три смушки. Один смушок коштує шість цин. Значить, китаєць за плитку чаю замість восьми цин одержить вісімнадцять. Арифметика дуже проста, і Содба вже чудово розібрався в ній.

Але коли Хо Шу-лін ще не знає, що Содба банкрот, він видасть ще чаю й солі, а може, й іншого краму. Содбів князь має найвищий титул гуна, можливо, що цей титул звабить Хо Шу-ліна, хоч князь тепер в однаковому стані з Содбою.

Содба попоїв і чекав нагоди поговорити з Хо Шу-ліном. З привітливого ставлення китайця Содба не міг зробити ніякого висновку для себе. Привітливістю Хо Шу-лін маскував свої хитрощі.

Найгірша перспектива, що вважалася Содбі, була та, що він скочить на коня з порожніми руками й помчить назад у холодний та голодний степ.

Коли Содба помітив, що Хо Шу-лін сам стоїть за рундуком, заглибившись у товсту книгу боргів, він підвівся й підійшов до нього.

Хо Шу-лін мовчки подивився на Содбу й перегорнув кілька сторінок, спинившись на його боргах.

— Останнім часом, Содбо, — почав одразу про діло Хо Шу-лін, — ти не сплатив відсотків! Це саме чомусь трапилося і з твоїм князем Уйдзін-гуном. Ай-яй-яй!.. Це не гаразд, Содбо! Через тебе й через твого князя я терплю величезні збитки! Ти зрозумій, що коли так триватиме далі, мені

доведеться зачиняти крамницю... Ти подумай, яке це буде лихо для тебе і для князя! Хто тобі даватиме в борг чай?!.

В цьому дусі Хо Шу-лін продовжував досить довго. Содба стояв мовчки, спершись об рундук. І коли б китаєць міг довідатись, про що думає Содба, йому б стало моторошно.

— На цей раз я ще дам тобі й князю чаго, солі та краму, але ви обидва мусите обіцяти мені, що в наступному році — я багато не вимагаю — сплатите мені відсотки! Я добрий купець, Содбо, і турбуюсь своїми покупцями! Я знаю, що не можна вимагати одразу весь борг! Так роблять лише головорізи!..

"Лише відсотки, — думав Содба, поки провадив свою похвальбу китаєць. — Це дурниця. За них можна купити не лише Содбу, а й його князя з тілом, кістками й душею! Як солодко співає цей жмикрут! Не одержить він жодної цини, жодного смушка, навіть жодного баранячого рога!"

— Ми обов'язково сплатимо тобі всі борги! — почав сміливіше Содба, вже знаючи, що Хо Шу-лін ще не має звісток з філії. — Будеш задоволений! Всі борги сплатимо відразу!.. Але дуже зле, що в твоїй філії підмокла сіль, нема дунзи і чай дуже кепського ґатунку! Ти кепсько турбуєшся своїми покупцями!..

— Я, — обурено почав Хо Шу-лін, — хіба не я чекаю по п'ять років сплати боргів? Хіба я не...

Содба довго й терпляче чекав, поки Хо Шу-лін виговориться. Содба не заперечував більше, в цьому не було жодної рації. 1

Хо Шу-лін, скінчивши, видав Содбі і для його князя чаю, солі, дунзи, трохи краму та всяких інших дрібниць, що потрібні в господарстві. Після

цього в товстій книзі боргів була заповнена ще одна сторінка, яка була продовженням Содбового життєпису злиднів.

Після довгих прощальних промов Хо Шу-ліна, що в них перше місце разом з побажаннями кращої дороги посідали цифри відсотків, які розгортались перед уявою Содби у вигляді величезних овечих отар, Содба, нарешті, вийшов з затишного, але ненависного приміщення китайської крамнички.

Содбів кінь стояв у затишку під парканом, і його вигляд доводив досвідченому оку Содби, що "морі" вже відпочив і знову може зробити сотню верстов. Для Содби і для коня це було цілком нормальне явище. У монголів увійшло в звичку проїхати сотню верстов, щоб попити чаю в сусіди й того ж дня повернутись додому. Лише в пішому стані Содба почував себе безпорадно. П'ятиверства піша прохідка була б йому важка, як непосильна робота, а верхи він міг би пробути кілька діб, відчуваючи себе як удома.

Старий Содба одв'язав коня й негайно ж рушив у дорогу. На нього чекав його князь Уйдзін-гун, який сидів у порожній промоклій юрті й жадібно мріяв про гарячий коричневий чай, пригадуючи, який він на смак. Содба не міг припустити, щоб людина мордувала себе уявами, коли в його руках було ціле багатство, яке обіцяло кілька днів приємного раювання.

Содба навіть замріявся, чвалаючи на своєму конику, коли став собі уявляти, як він питиме чай у товаристві князя, своїх друзів й оповідатиме, як йому пощастило обдурити хитрого Хо Шу-ліна. Він лише схаменувся, коли вуличкою повз нього промчав вершник, розбризкуючи грязюку, в якому він упізнав кур'єра Хо Шу-лінової філії з хошуна.

Кур'єр обернувся й люто поглянув на Содбу, але коня не зупинив.

Наляканий Содба міцно притис свою здобич з крамнички до грудей і, підхльоснувши коня, помчав із міста.

Оглядаючись, чи нема за ним гонитви, Содба мимоволі помітив, що в місті панує якийсь дивний настрій, що здався йому неспокійним. Китайці стривоженими купками збирались коло крамниць і про щось шепотіли, вороже поглядаючи на проїжджих монголів. Але Содба, сам відчуваючи неспокій і боячись, щоб у нього не відібрали дорогоцінних йому речей, поспішав з міста, не зупиняючись і не розпитуючи.

"Які спритні ці китайці! — думав Содба. — Ще кілька хвилин — і кур'єр філії застав би його в крамниці!"

Але гострий, спостережливий зір Содби щось був помітив незвичайне в постаті кур'єра. Лише перший, несподіваний переляк примусив Содбу забути про це явище й швидше погнати коня. Тепер же Содба став відшукувати причини того, чого кур'єр мав надто розтерзаний вигляд і не спинився, коли зустрів Содбу.

"Щось сталося в хошуні!" — вирішив Содба. І це ще більшою мірою заохотило його поспішати додому.

Старий Содба знав із переказів та легенд багато подій, що призвели його та князя Уйдзін-гуна до такого рабського стану. Свою залежність від китайських купців Содба відчував фізично, як відчувають настирливий зубний біль.

Колись дуже давно, як говорить легенда, а вона для Содби все одно, що справжня об'єктивна історія, халхаські князі перейшли в підданство до манчжурів, які тоді були завоювали Китай. Халхаські князі зробили це, щоб урятуватись од Бошекту-хана, який розбив халхаське військо коло озера Ологой. Це була страшна війна між монгольськими племенами, яка, врешті, всім монголам принесла рабство. Манчжури на знак покори примусили монголів не стригти волосся на маківці, а

відпускати його у довгу косу, що раніше вони проробили і з китайцями. Але примхлива історія, врешті, зробила так, що і монголи, і манчжури опинилися під китайцями.

До косички, що теліпається ззаду, Содба звик так само, як і до цієї історії, що звучить, як недобра казка лютої старушенції.

Китайські купці поволі забрали все до своїх рук. Содба прекрасно пам'ятає, який багатий був його князь Уйдзін-гун, — вірніше батько його теперішнього князя. Колись, як говорить легенда, у князя було сім тисяч коней і двадцять тисяч баранів — кількість, що її Содба навіть не зміг би порахувати. Але то говорить легенда. А Содба ще недавно прекрасно міг підрахувати весь князів достаток, що складався з дванадцяти коней, восьми биків та двох верблюдів. Тепер же і рахувати не було чого. Була одна юрта на двох та двоє коней, ще була лють, було незадоволення й жадоба помсти, що рахуванню не підлягає.

Але Содба даремно поспішав до хошуна, везучи князеві так важко здобутий чай. Скоїлось те, чого не зміг урахувати Хо Шу-лін у своїй великій книзі, історичній для боржників.

Содбів князь Уйдзін-гун, не дочекавшись чаю, зробив неймовірний вчинок, що його ніколи не можна було сподіватись від князя.

Він ще до Содбового приїзду вдерся силою до Хо Шулінової філії з кількома жебраками-головорізами, як повідомив кур'єр, що врятувався від нападу, розбив усю юрту, пограбував товари і, нарешті, підійняв на ноги весь хошун.

Почалось те, що зветься одним простим словом: революція.

Содба не знав цього слова, він прекрасно вивчив, як воно звучить, пізніше. Але він був задоволений з того, що розпочав його дивний князь,

і щиро привітав цей, такий неймовірний, вчинок, що не личить титулові гуна.